

4. Борисов Н.И. Волшебный фонарь в народной школе (По данным Александрийского уездного земства за 1889 – 1895 гг.). – Херсон, 1896.
5. Александрийское уездное земское собрание XLVI очередной сессии 1910 г. – Александрия, 1910.
6. Александрийское уездное земство. Сборник за 1903 год. – Александрия, 1903.
7. Александрийское уездное собрание. Доклады управы, журналы заседаний, протоколы сметно-ревизионных комиссии. – Александрия, 1914.

О. А. Іваненко

ЗАКОРДОННІ ВІДРЯДЖЕННЯ ВЧЕНИХ УНІВЕРСИТЕТУ Св. ВОЛОДИМИРА У 1890-х рр.

З погляду осмислення сутності української культури в контексті загальноєвропейського цивілізаційного поступу XIX ст. вагоме значення мають студії з історії міжнародних зв'язків науково-освітніх закладів України. Проблема співпраці Київського університету із зарубіжними культурними установами вже порушувалася в українській історіографії [1]. Водночас глибше осягнути масштаби й значення закордонних наукових відряджень вітчизняних учених 90-х рр. XIX ст. дозволяють джерельні відомості тогочасної періодики й матеріали фонду „Київський університет” Державного архіву міста Києва.

У тісному зв'язку з європейськими культурними центрами розвивалася творча біографія ординарного професора кафедри російської історії Університету Св. Володимира В. Антоновича. 1891 р. він вивчав колекції археологічних музеїв у Львові, Кракові, Празі, Відні, Граці, Загребі, Будапешті, Белграді. За сприяння „генерального покровителя всіх російських мандрівників” філолога А. Патері, він отримав можливість ознайомитися з новітніми експонатами пражського Народного музею та відвідати приватний музей археолога й члена чеського сейму Е. Бергера. У Празі київський професор спілкувався мовою „німецько-російсько-польсько-рутенською”, й при цьому його всі розуміли, хоча й посміхалися [2, 291]. На запрошення хорватського славіста В. Ягича, він відвідав у Відні засідання сербського товариства „Зоря”, де познайомився з представниками місцевої слов'янської громади – „людьми вельми симпатичними, що високо тримали прапор загальнослов'янський”. У Загребі зустрівся із засновником Югослов'янської академії наук і мистецтв Ф. Рачкі, а перебуваючи в Пешті, познайомився з російським священиком о. Феофілом Кардасевичем та порозумівся з місцевими професорами-філологами на суміші російської і німецької мов. У Белграді відвідав митрополита Михайла, спілкувався з віце-президентом і депутатами скупщини й, побувавши на її засіданні, занотував: „Я вперше в житті бачив засідання парламенту” [2, 292 – 294]. Взимку 1893 р. В. Антонович відвідав Рим, побував у Ватиканському архіві, а у Відні зустрічався зі своїми давніми товаришами, які змушені були 1863 р. емігрувати за кордон. 1897 р. учений отримав можливість працювати у Ватиканському архіві, завдяки італійському професору Сальвадоре, котрий під час приватних бесід з ним наголошував на значенні діяльності єзуїтів для „рутенської справи” [3, 5].

Взимку-навесні 1891 р. понадштатний лаборант кафедри зоології Ю. Семенкевич працював на Вілла-Франкській зоологічній станції, заснованій 1886 р. на півдні Франції, під керівництвом професора О. Коротнева, з метою вивчення морських фауни та продовження своїх досліджень кільчастих черв'яків, започаткованих 1889 – 1890 рр. у Севастополі, а також запозичення методів

консервування морських тварин і збирання колекції для зоологічного музею Київського університету [4, 2 – 2зв.].

1891 р. на літній вакаційний час за кордон були відряджені: декан історико-філологічного факультету Т. Флоринський – для етнографічного вивчення Далмації, Істрії, Хорутанії, Крайни та науково-пошукової роботи в архівах Дубровника, Венеції, Рима; ординарний професор кафедри теоретичної фізики М. Шиллер – на з'їзд електрофізиків у Франкфурті-на-Майні; ординарний професор кафедри мінералогії і геології П. Венюков – з метою здійснення геологічного дослідження й відвіданню зарубіжних музеїв та участі, спільно з екстраординарним професором кафедри мінералогії і геології П. Армашевським, у V міжнародному геологічному конгресі в м. Вашингтон; ординарний професор красних мистецтв А. Прахов; заслужений ординарний професор кафедри фармакології К.-Г.-Е. Г. Гейбель – для відвіданню зарубіжних фармакологічних і фізіологічних лабораторій; екстраординарний професор кафедри клінічної і теоретичної патології і терапії Є. Афанасьєв – з метою вивчення мінеральних вод; екстраординарний професор анатомії М. Тихомиров; екстраординарний професор кафедри медичної хімії О. Садовень [4, 3 – 59].

1891 р. фізико-математичний факультет Київського університету ухвалив рішення про необхідність командировання за кордон приват-доцента астрономії Р. Фогеля, адже його рівень підготовки до науково-освітньої діяльності й здобуття професорського звання було охарактеризовано як такий, що „не може вважатися закінченим” [5, 1]. Відповідно до укладеної М. Хандриковим інструкції, вивчаючи європейські методики астрофізичних досліджень, Фогель передусім мав зайнятися спектроскопією (спектрометрією) в обсерваторії Colegia Romana під керівництвом професора Такіні, ознайомитися з дослідженнями міланських учених, зайнятися астрофотографією, під керівництвом професора Анрі в паризькій обсерваторії, вивчити новітні прийоми спектрометричних досліджень в обсерваторії Бішофсгейма поблизу Ніцци, ознайомитися з астрофізичними студіями Потсдамської обсерваторії [5, 6 – 6зв.]. З метою реалізації цих завдань Фогель 1892 р. вирушив у закордонну наукову подорож.

У 1893 – 1894 рр. приват-доцент кафедри римського права Л. Казанцев студював рівень теоретичного викладання й організації практичних занять з цієї дисципліни у Франції. Докладно вивчивши навчальні плани Школи права, відвідавши курси лекцій, він передусім відзначив притаманний французькій методиці викладання римського права розгляд окремих правових інститутів у їх історичному розвитку [6, 3]. Вчений вітав уміння французьких правознавців вдало поєднувати теорію з практикою, а також поглиблене вивчення ними римського права, покладеного в основу французького цивільного права. Він наголосив на перевагах в організації навчально-виховного процесу у Франції, порівняно з Російською імперією: „Французький професор, читаючи на тиждень не більше трьох лекцій (щоденно тільки одну), однак встигає (лекції тривають не менше години) викласти докладний курс свого предмету, не напружуючи надмірно і не виснажуючи свої сили, як має нерідко робити російський професор...” [6, 6].

Упродовж 1893 – 1894 рр. лектор англійської мови й приват-доцент кафедри західноєвропейських літератур Є. Анічков удосконалював свою освіту в Лондоні, а 1896 р. вивчав у Західній Європі романо-германську філологію [7, 2, 34]. 1897 р. йому було надано закордонне відрядження, з метою студювання мовознавства в німецьких університетах та виконання магістерської дисертації з історії

пастушої поезії у західноєвропейських літературах на базі стародруків XVI – XVII ст. і рукописних збірок середньовічної поезії з книгосховищ Великої Британії, Франції, Італії [7, 182, 204].

На 67 3'їзді німецьких природознавців і лікарів, об'єднаному із загальним зібранням союзу німецьких математиків, (16 – 21 вересня 1895, м. Любек) Університет Св. Володимира представляли ординарний професор кафедри спеціальної патології і терапії В. Покровський та ординарний професор кафедри механіки Г. Суслов, який презентував реферат „Ueber eine kontinuierliche Gruppe von Darboux'schen Rotationen” (“Суцільна група обертань Дарбу”). Суслов передусім відзначив одностайність, ініціативність і заповзятливість учасників математичної секції з'їзду, які жваво обговорювали кожну доповідь, не залишаючи без уваги навіть незначні реферати, і жоден з присутніх не залишався осторонь дискусій, що незмінно супроводжували кожен виступ. Доповідачі приділяли значну увагу докладному аналізу праць своїх попередників, навіть тих, що віддалено стосувалися розглядуваної теми. Позитивний досвід німецьких учених Г. Суслов вважав вартим запозичення науковими з'їздами Росії, де за його словами, значна частина учасників нерідко залишалася пасивною і не брала участі в обговореннях, а доповідачі часто обходили увагою історію вивчення досліджуваних ними проблем, перебільшуючи власний внесок у їх розробку [8, 15].

Відповідно до подання ординарного професора кафедри фізики М. Шиллера, фізико-математичний факультет у вересні 1895 р. ухвалив рішення щодо необхідності дворічного закордонного відрядження лаборанта при фізичному інституті Університету Св. Володимира О. Косоногова [9, 2 – 3]. Задля приготування до професорського звання 1896 р. за кордон був командирований помічник прозектора при кафедрі загальної патології І. Савченко [10, 9]. Того ж року отримали дозвіл на закордонне відрядження ординарний професор кафедри всесвітньої історії М. Бубнов, лектор італійської мови І. Гливенко, понадштатний лаборант при кафедрі мінералогії Г. Радкевич, а приват-доцент всесвітньої історії А. Ясинський вирушив за кордон з метою вивчення наукової періодики Праги, Берна, Відня та опрацювання джерельної бази майбутньої докторської дисертації з історії чеського селянства за доби Середньовіччя [11, 11, 47]. Ординарний професор кафедри акушерства і жіночих хвороб Г. Рейн взяв участь у Міжнародному конгресі акушерів у Женеві.

1896 р. приват-доцент кафедри філософії Г. Челпанов здобув закордонне відрядження задля ознайомлення з постановкою викладання „теорії пізнання” в Німеччині [11, 4, 41]. 1897 р., уже перебуваючи на посаді в.о. екстраординарного професора, він вирушив до Західної Європи для вивчення творчого доробку І. Канта [12, 1 – 5]. Того ж року за кордон був командирований ординарний професор кафедри всесвітньої історії І. Лучицький для вивчення джерел департаментських архівів Франції [11, 185, 203]; в.о. екстраординарного професора кафедри торговельного права В. Удінцев, який мав на меті вивчення в західноєвропейських університетах методики викладання торговельного права, новітніх тенденцій розвитку досліджень у цій галузі, здійснення науково-пошукової роботи в бібліотеках [13, 1 – 6]; приват-доцент кафедри енциклопедії і історії філософії права Є. Трубецької [14, 7].

1898 р., з метою виконання біологічних досліджень, на о. Ява були відряджені ординарний професор кафедри ботаніки С. Навашин і понадштатний лаборант при кафедрі зоології В. Караваєв [15, 1 – 5]. Того ж року у дворічну закордонну подорож для підготовки до

професорського звання вирушили магістрант слов'янської філології К. Радченко й приват-доцент кримінального права і процесу М. Чубинський, а 1899 р. – приват-доцент державного права М. Палієнко [16, 1 – 12] та магістрант зі всесвітньої історії Є. Тарле [17, 26]. Крім того, 1899 р. до Західної Європи був командирований в.о. прозектора при кафедрі патологічної анатомії В. Недельський [18, 1 – 2зв.] та приват-доцент кафедри нервових хвороб і психіатрії М. Лапинський [19, 1 – 6].

Згідно з інструкцією щодо закордонного відрядження приват-доцента політичної економії і статистики В. Желєзнова (1899 – 1901), передбачалося вивчення ним у західноєвропейських вищих навчальних закладах методик викладання, у тому числі організації практичних занять з політичної економії, статистики, фінансового права та ознайомлення з діяльністю адміністративно-статистичних закладів. Ученому передусім рекомендувалося відвідати лекції і практичні заняття в Берлінському університеті, а також на вибір – у Мюнхенському, Тюбінгенському чи Віденському університетах. У Парижі він мав прослухати лекції у Collège de France (Коллеж де Франс), Faculté de droit (Факультеті права), Ecole libre des sciences politiques (Вільній школі політичних наук), а в Лондоні – збирати матеріали для своєї магістерської дисертації [20, 12 – 12зв.].

Улітку 1898 р. ординарний професор зоології О. Коротнев здійснив поїздку на о. Шпіцберген, де, разом із консерватором університетського зоологічного музею Ю. Семенкевичем, зібрав колекції місцевої флори і фауни. Упродовж цієї подорожі київський професор мав змогу особисто поспілкуватися з принцом Монако Альбером І, який зробив вагомий внесок у дослідження світового океану, заснував у Монако Океанографічний музей (1910), вкладав значні кошти в розвиток природознавства. За посередництва німецького природознавця К. Фогта, О. Коротнев ще 1891 р. познайомився з Альбером І й був прийнятий у його палаці. Тоді принц справив на київського вченого враження людини з сумною посмішкою й гамлетівською подобою, якій довелося багато пережити у своєму житті. Яхта Альбера І „Princesse Alice” з'явилася у водах Шпіцбергена з метою наукової експедиції, основні завдання якої полягали в збиранні колекцій живих організмів морського дна й вивченні течій. Принц запропонував О. Коротневу взяти участь у цих дослідженнях, пообіцявши надати в його розпорядження весь зоологічний матеріал, отриманий у результаті драгування на глибині 4 – 5 тис. метрів біля північних берегів Шпіцбергена. Втім, київський учений змушений був відмовитися від цієї привабливої пропозиції, з огляду на необхідність бути присутнім на Х з'їзді природознавців у Києві [21, 60].

Отже, у 90-х рр. XIX ст. вчені Університету Св. Володимира під час своїх закордонних відряджень вивчали культури зарубіжних народів, фонди бібліотек, музеїв, архівів, брали участь у міжнародних наукових з'їздах і конгресах, роботі науково-дослідних лабораторій, ознайомлювалися з новітніми науковими відкриттями й викладацькими методиками, поширеними в провідних науково-освітніх закладах Європи. На тлі індустріалізації, загострення економічного, колоніального, військово-політичного суперництва провідних держав світу, зародження процесів глобалізації й стрімкого науково-технічного поступу міжнародна співпраця Київського університету була невід'ємною складовою загальноєвропейського культурного розвитку.

1. Варварцев Н.Н. Украина – Франция: обмен научными и техническими знаниями (60-90-е годы XIX в.) // Культурные и общественные связи Украины со странами Запад-

- ной Європи. – К., 1990; Кураєв О.О. Культурні зв'язки України і Франції у другій половині XIX – на початку XX ст.: Дис. ... канд.іст.наук. – К., 1992; Катренко А.М., Катренко Я.А. Наукові зв'язки Київського університету. 1834-1917 роки. – К., 1994; З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-ті роки XX ст.): Док. і мат. – К., 1999; Палієнко М. Міжнародні зв'язки вчених Університету Св. Володимира у XIX – на поч. XX ст. // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури. – К., 1999; Стельмах С.П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX ст.). – К., 2005; Кривець Н. Учені Київського університету св. Володимира в наукових центрах Німеччини у XIX ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2010. – Вип.19.
2. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 1997. – Т. 1.
 3. Центральний державний історичний архів України у м Києв. – Ф. 832. – Оп. 1. – Спр. 118.
 4. Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф. 16. – Оп. 330. – Спр. 25.
 5. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 330. – Спр. 89.
 6. Казанцев Л. Отчёт о заграничной командировке с учёной целью // Университетские известия. – 1895. – № 2.
 7. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 335. – Спр. 42.
 8. Сулов Г. Отчёт о заграничной командировке на летние месяцы 1895г. // Университетские известия. – 1895. – № 11.
 9. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 334. – Спр. 94.
 10. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 334. – Спр. 56.
 11. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 335. – Спр. 42.
 12. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 336. – Спр. 94.
 13. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 336. – Спр. 90.
 14. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 336. – Спр. 83.
 15. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 337. – Спр. 69.
 16. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 336. – Спр. 112.
 17. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 336. – Спр. 127.
 18. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 337. – Спр. 12.
 19. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 338. – Спр. 85.
 20. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 337. – Спр. 110.
 21. Коротнев А.А. Поездка на Шницберген // Университетские известия. – 1898. – № 12.

Р. М. Кантемирова

КУСТАРНІ ПРОМИСЛИ ЯК СКЛАДОВА СІЛЬСЬКОГО БУТТЯ У ПОРЕФОРМЕНУ ДОБУ

Так склалося, що серед населення України традиційно переважали жителі сільської місцевості, а селянство було найбільшим прошарком суспільства. Вивченню селянського питання присвятили свої роботи багато науковців різних галузей: історики-аграрники, фольклористи, економісти, філологи, психологи тощо. Що ж до сільських кустарних промислів, то їхнє розміщення та класифікації висвітлювалися у багатьох роботах науковців різних часів, хоча це питання і досі залишається відкритим і потребує досконального, комплексного вивчення.

Серед найбільш вагомих доробків дослідників дорядняського періоду слід відзначити наступні. По-перше, це робота Н. Пономарьова «Обзор кустарных промыслов России» (Під редакцією Д. Тімірязєва) (СПб., 1902) та «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Под редакцией В. Семенова» (СПб., 1899 – 1914), де наведено спроби систематизувати та районувати кустарне виробництво загалом. Серед найбільш повних довідкових видань виділяється «Справочный указатель кустарных промыслов и кустарных мастеров» (СПб., 1892 – 1902), в якому наведені статистичні дані щодо стану та класифікації кустарних промислів та кустарних виробництв. Серед сучасних російських дослідників сільських кустарних промислів слід виділити

роботу Я. Володарського та Е. Істоміної «Сельские кустарные промыслы Европейской России на рубеже XIX – XX столетий», яка містить повну класифікацію сільських кустарних промислів європейської частини Росії за видом обробки сировини та в якій визначено районування промислів за географічним принципом з визначенням центру промислу.

Сучасна українська історіографія проблеми представлена роботами Л. Нізової, яка ретельно висвітлила різні аспекти розвитку та формування сільських кустарних промислів на території України у різні періоди [2 – 4], а також А. Задорожнюка [5], В. Міщанина [6], В. Олянич [7] та ін. Мета цієї наукової розвідки полягає у визначенні місця сільських кустарних промислів у селянському бутті та з'ясуванні значення останніх для бюджету селянської родини.

Промисли – один з найдавніших видів занять людини, за допомогою яких вона змогла вистояти у протистоянні з природою. Що ж до визначення власне термінів «кустар», «кустарний промисел», «кустарне виробництво», то слід зазначити, що на сьогодні єдиного визначення цих дефініцій не існує, оскільки немає загальноприйнятих критеріїв щодо їх оцінювання.

Стосовно терміну «сільський кустар», то, за визначенням Л. Нізової, він з'явився у 1888 р. [2, 187]. Розвиток та розповсюдження сільських кустарних промислів було зумовлено реформою 1861 р., яка призвела до розвитку нових виробничих відносин у суспільстві, коли земля стала вигідним товаром, а селяни – заручниками власного зубожіння через її нестачу або навіть відсутність. За визначенням В. Олянич, «кустарно-промислове підприємництво сільського населення мало історичну тенденцію та самобутні форми розвитку» [7, 222].

Натомість у дослідженні Я. Володарського й Е. Істоміної відзначено, що «під кустарями малися на увазі особи, які відповідали наступним трьом умовам: а) вони мали виготовляти вироби не на конкретного замовника – споживача, а на ринок; б) вони мали брати особисту участь у самому процесі виготовлення виробів, в) вони мали загалом належати до числа сільських жителів» [1, 4].

Кустарні промисли носили професійний характер (коли селянин займався винятково промислом, нехтуючи при цьому землеробством), або ж це був засіб отримання додаткового прибутку до мізерного сімейного бюджету. Враховуючи сезонність сільськогосподарської діяльності (наявність певної кількості вільного від рільництва часу у зимовий період), селяни мали змогу займатися кустарними промислами без негативного впливу на землеробство.

За статистичними даними, у 20-х рр. XX ст. «частина прибутку від землеробства становила 92%, а від промислів – 3,5% серед чистого прибутку господарств з наділом від 15 і більше десятин, то з двома десятинами – 52,9% від сільського господарства і 26,6% – від кустарно-промислового підприємництва» [7, 221].

Серед найдавніших промислів слід виділити ті, заняття якими не вимагало від селянина, який і без того перебував на межі зубожіння і боровся усіма можливими способами зі злиднями, значних капіталовкладень, а то й зовсім обходитися без таких, використовуючи природну сировину та багатства краю (наприклад, беручи глину з суспільних глиниць на межі або за межами селищ, вирощуючи овець, льон або коноплі як сировину для прядіння та подальшої обробки тощо).

Чинником, що сприяв поширенню кустарних промислів серед сільського населення була гостра потреба у засобах виробництва, життєво необхідних для занять сільським господарством. Серед найпоширеніших кустарних промислів, що мали популярність серед